

IJTIMOIIY-GUMANITAR SOHADA ILMIY-INNOVATSION TADQIQOTLAR

ILMIY METODIK JURNALI

ISSN 3060-5059

VOL.3 № 5

2026

MATN VA UNING LINGVISTIK TAVSIFI

Ochilova Gulnoza Farxod qizi

Kattaqo'rg'on davlat pedagogika instituti, o'qituvchi

Ruzmatova Gulnara Kulmamatovna

Kattaqo'rg'on davlat pedagogika instituti, o'qituvchi

Annotatsiya

Maqolada tadqiqot obyekti sifatida matn olinib, matn tushunchasining lisoniy tabiati, uning hajmiy va shakliy xususiyatlari tahlil qilingan. Matnning chegaralanganligi masalasi hamda uning og'zaki va yozma ko'rinishlari borasidagi tilshunos olimlarning turlicha qarashlari qiyosiy o'rganilgan. Matn lingvistikasining shakllanish tarixi birinchi jahon va rus tilshunosligida o'rganila boshlanib, ushbu sohaning rivojlanish bosqichlari bayon etilgan. Ko'plab olimlarning nazariyalari qayd etib o'tilgan, xususan ulardan I.R. Galperin, V.V. Odinson, O.I. Moskalskayalarning fikrlari juda muhim o'rin tutgan. Tadqiqotda matnning o'ziga xos kategoriyalari va o'rganish metodlarining nazariy asoslari yoritib berilgan.

Kalit so'zlar: matn lingvistikasi, matn tabiati, matn chegarasi, og'zaki va yozma nutq, matn kategoriyalari.

ТЕКСТ И ЕГО ЛИНГВИСТИЧЕСКОЕ ОПИСАНИЕ

Очилова Гульноза Фарход кизи

Каттакурганский государственный педагогический институт, преподаватель

Рузматова Гульнара Кулматовна

Каттакурганский государственный педагогический институт, преподаватель

Аннотация

В данной статье анализируется лингвистическая природа понятия «текст» с акцентом на его количественные и формальные характеристики. Рассматривается научная дискуссия, связанная с определением границ текста, а также различные точки зрения лингвистов относительно его проявления в устной и письменной формах. Освещается историческое развитие текстовой лингвистики как самостоятельной отрасли общего языкознания, подчеркивается её становление в работах мировых и российских учёных середины XX века. Особое внимание уделяется ключевым теоретическим вкладам таких исследователей, как И.Р. Гальперин, В.В. Одинцов и О.И. Москальская. В исследовании раскрываются специфические категории и методы изучения текста как особого лингвистического объекта.

Ключевые слова: лингвистика текста, природа текста, границы текста, устная и письменная речь, категории текста.

TEXT AND ITS LINGUISTIC DESCRIPTION

Ochilova Gulnoza Farxod qizi

Kattakurgan State Pedagogical Institute, Lecturer

Ruzmatova Gulnara Kulmamatovna

Kattakurgan State Pedagogical Institute, Lecturer

Abstract

This article analyzes the linguistic nature of the concept of "text", focusing on its quantitative and formal characteristics. It explores the academic debate surrounding the boundaries of text and the differing perspectives among linguists regarding its manifestation in oral and written forms. the historical evolution of text linguistics as a distinct branch of general linguistics, highlighting its development in global and russian scholars during the mid-20th century. Key theoretical contributions from prominent scholars such as I.R. Galperin, V.V. Odinson, and O.I. Moskalskaya are examined. The study elucidates the specific categories and research methodologies inherent to the study of text as a unique linguistic object.

Keywords: text linguistics, nature of text, boundaries of text, oral and written speech, text categories.

Matn tushunchasi ko'plab olimlar muhokamasiga sabab bo'lishiga qaramay, uning aniq tavsifi va shakli masalasida hali qat'iy bir to'xtamga kelingani yo'q. Ba'zi tilshunoslar matnni hajm jihatidan

chegarasiz deb hisoblaydilar, lekin bu qarashlarning hammasi asosli emas. Chunki yaqqol ko‘rinib turibdiki, tabiatan matn chegaralangan. Shakl jihatidan ham har xil qarashlar mavjud: ayrim tilshunoslar matn og‘zaki va yozma shaklda bo‘ladi degan fikrlarni aytgan bo‘lsa, boshqalar esa matn faqatgina yozma shaklda hosil bo‘lishini ta‘kidlaydilar. Yana shuni eslatib o‘tishimiz kerakki, matn atamasi tilshunoslikka endigina kirib kelgani sababli uning o‘rganish metodlari va birliklari faqatgina shu obyektga xos.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili.

Matn atamasining “O‘zbek tilining izohli lug‘ati”da bir nechta ma‘nolari berilgan:

1. yelka;
2. nutqning qog‘ozga tushirilgan shakli, tekst.

Matn lingvistikasi bugungi kunda umumiy tilshunoslikning bir bo‘limi sifatida o‘z o‘rnini egallamoqda. Matn bilan bog‘liq nazariy qarashlar uzoq tarixga ega. Birinchilardan yaxlit nutqiy asar haqidagi tadqiqotlar Aristotel va uning izdoshlari tomonidan amalga oshirilgan. XX asr o‘rtalaridan boshlab esa jahon tilshunosligida matn va uning lisoniy tabiatini o‘rganishga qaratilgan maxsus tadqiqotlar amalga oshirila boshlandi. Bunda rus, ingliz, fransuz, nemis tilshunosligi yetakchilik qildi. Rus tilshunosligida matn (“tekst”) tushunchasining rivoji o‘tgan asrning 40-yillariga to‘g‘ri keladi. O‘tgan asrning 60-yillari ikkinchi yarmidan boshlab jahon tilshunosligida “matn lingvistikasi” alohida yo‘nalish sifatida rivojlandi [1].

Rus tilshunosligida matn nazariyasi, uning muammolari V.V. Odinson, I.R. Galperin, O.I. Maskalskaya, L.M. Loseva, Y.M. Lotman, Z.Y. Turayeva, N.D. Zarubina, E.V. Sidorov, O.L. Kamenskaya, A.I. Gorshkov, N.S. Valgina kabi tilshunoslar tomonidan o‘rganildi. Shulardan V.V. Odinsonning “Tekst stilistikasi”, I.R. Galperinning “Matn lingvistik tahlil obyekti sifatida”, O.I. Moskalskayaning “Matn grammatikasi”, N.M. Shanskiyning “Badiiy tekstning lingvistik tahlili” kabi tadqiqotlarini alohida ta‘kidlash lozim. Matn lingvistikasi umumiy tilshunoslikning alohida mustaqil yo‘nalishi sifatida shakllanayotgani sababli ko‘plab matn kategoriyalari hali yetarlicha aniq talqin qilinmaganligi, ba‘zilar esa umuman kategoriya sifatida tan olinmaganligi tabiiy, garchi ularsiz matnning o‘zini tipologik xususiyatlarda tasavvur qilishning iloji bo‘lmasa ham. Shunga qaramay, rus va xorij olimlari tomonidan olib borilgan tadqiqotlar allaqachon aniq natijalarni berdi va ularning xulosalari umumiy matn lingvistikasining asosiy xususiyatlarini batafsilroq ishlab chiqish uchun asos bo‘lishi mumkin. Matn tushunchasini aniq ochib berishga ko‘plab olimlar qo‘l urgan va ayni damda u haqidagi fikrlar talaygina. Har qanday yangi tadqiqot obyekti sifatida matn ham turlicha tushuniladi va har xil ta‘riflanadi. Shuning uchun bir nechta ta‘riflarni keltirib o‘taman. Rus olimlaridan N.V. Petrovaning aytishicha, “matn” tushunchasining tor va keng ma‘nolari mavjud [2].

Tahlil va natijalar.

Tor ma‘no yoki an‘anaviy ma‘noda matn – bu hajmidan qat‘i nazar, tugal fikrga ega va kommunikativ ma‘no anglatuvchi har qanday jumladir. Bunday mezonlar so‘z, so‘z birikmasi va gap, hattoki harflarga ham qo‘llanilishi mumkin. Masalan, ommaviy transportlarda “Chiqish yo‘q” degan yozuvga ko‘zingiz tushsa, bu ko‘rinishidan oddiy gap. Yozuvchi bu gap orqali aynan o‘sha yozuv yozilgan joy orqali chiqish mumkin emasligini, balki “Chiqish” deb yozilgan yozuvni qidirib topib, o‘sha joydan chiqish kerakligini yetkazib berishga harakat qilgan. “Chiqish” degan yozuv ham bitta so‘z bo‘lishiga qaramay, ayni shu vaziyatga zarur bo‘lgan ma‘lumotni yetkazib beryapti. Bu – matn, xuddi yana boshqa matnlar kabi: “Ehtiyot bo‘ling”, “Kirish mumkin emas”, “Oziq-ovqat do‘koni”, “Gullar”, “Hayvonot bog‘i”. “T”, “A”, “M” (masalan, metro) harflari ham, shubhasiz, matn hisoblanadi.

O.I. Moskalskayaning aytishicha, hajm matnning xarakteristikasidan biri hisoblanmaydi va matnni har xil nutq birliklari orqali hosil qilish mumkin. Moskalskaya matn deganda ikki fikrni aytib o‘tgan: bir tomondan, tugallangan fikrga ega bo‘lgan bir yoki bir necha gaplardan tashkil topgan har qanday bayonot, boshqa tomondan, hikoya, roman, ilmiy monografiya, gazeta va jurnaldagi maqolalar, har xil turdagi hujjatlar. Nutqiy bayonotlarning qismi bo‘lgan boblar, paragraflar, abzatslar ham matn deb qaraladi [3].

Bu qarashlarga I.V. Arnold, M.A. Xellidey va yana boshqa olimlarning “matnni hosil qiluvchi birliklar soni uni aniqlashda aloqador omil hisoblanmaydi” degan qarashlarini ham qo‘shish mumkin. Buning natijasida Arnold matematikadagi ko‘plik terminiga e‘tiborini qaratdi va shunday izoh berdi: “Matematikada ko‘plik tushunchasi ko‘plikni bildiradi, hattoki u bitta elementdan tashkil topgan bo‘lsa ham, shunga ko‘ra tilda ham so‘z bitta morfemadan, gap – bitta so‘zdan, matn esa – bitta gapdan tashkil topishi mumkin. Bunday istisnolar ko‘p emas, lekin ularni rad etishimiz mumkin emas” [4].

P. Hartman matn lingvistikasini umumiy tilshunoslikning bir tarmog‘i sifatida tan olib, matn

tadqiqoti sohalarini quyidagilarga bo'lishni taklif qildi: umumiy matn lingvistikasi, aniq matn lingvistikasi, matn tipologiyasi lingvistikasi. Izlanuvchilar matnga o'xshagan katta bir obyekt ustida izlanayotganlarida bir necha to'siqlarga uchraydi. Bir tomondan, obyekt birliklarining ontologiyasiga tobora chuqurroq kirib borish tadqiqotchining daraxtlarni ko'rib, o'rmonni ko'ra olmasligiga olib kelishi mumkin, boshqa tomondan esa obyektning globalizatsiyasi, alohida hodisalarning ularning mohiyatli xususiyatlari va funksiyalarida yetarli o'rganilmasligi kuzatiladi. Miqyos odatda tafsilotlarni soya ostida qoldiradi, ularni noaniq, ba'zan esa buzilgan tarzda taqdim etadi. Matn yirik miqyosli obyekt, chunki u o'z tarkibiy qismlari sifatida gapdan kattaroq birliklarni nazarda tutadi. Aytib o'tilgan xavflarni bartaraf qilish faqat obyektlarning atomizatsiyasi va ularning globalizatsiyasini uyg'unlashtirish orqali maqsadga yetish mumkin [5].

Matn – bu tasodifiy nutq emas; u faqat bilvosita eshitishga mo'ljallangan; u nafaqat chiziqli va harakat, balki jarayon, shuningdek, barqarordir. Matn ikki tabiatga ega – tinchlik va harakat. Bo'laklarga ajratilgan bir ketma-ketlikda taqdim etilgan matn tinchlik holatida bo'ladi va harakat belgilarini u bilvosita namoyon qiladi. Ammo matn ijro etilganda, ya'ni o'qilganda, u harakat holatida bo'ladi va shunda tinchlik belgilarini bilvosita namoyon qiladi. Matnni o'qiyotganda xabarlarini qayta kodlash sodir bo'ladi. Ko'rish uchun mo'ljallangan kod signallari o'z xususiyatlarini yo'qotmagan holda eshitish signallariga aylantiriladi [6].

Tadqiqotchilar matnning eng umumiy kategoriyalarini aniqlashga intiladilar. Shunday qilib, Tsvetan Todorov uch asosiy kategoriyani ajratadi va ularni og'zaki, sintaktik hamda semantik deb ataydi. Og'zaki kategoriya aniq jumlar orqali hosil bo'ladi, ular matnni tashkil qiladi, sintaktik parametr matn qismlari o'rtasidagi munosabatlar bilan belgilanadi, semantik parametr esa matnning global mazmunini aks ettiradi va mazmunning qaysi qismlarga ajralishini belgilaydi. N.E. Enkvist matnning lingvistik kategoriyalarini uch asosiy tushunchaga qisqartiradi — tema (topic), fokus (focus) va bog'lanish (linkage). Tema matnning asosiy mazmuni, fokus matndagi belgilangan elementlarni (so'zlar, so'z birliklari, jumlar, uslubiy vositalar) ajratib ko'rsatish uchun xizmat qiladi, bog'lanish esa turli ifoda bo'laklarini birlashtirish vositasidir. Ba'zi lingvistlar pozitsion parametr, motiv (motif), temporal parametr va boshqalarni ajratib ko'rsatadilar [7].

Matn termini ba'zida hayotda sodir bo'layotgan juda ko'plab hodisalarga nisbatan ham ishlatilmoqda va bunday holatda matn hammamizga ma'lum bo'lgan mazmun jihatidan bog'langan hamda tugallangan shaklni anglatmasligi mumkin. Z. Freyd, K.G. Yung, J. Lakanlarning nazariyalariga asosan tushlar ham matn deb qaraladi. J. Lakanning fikriga ko'ra, tush ham matn singari tuzilgan, garchi nutq bilan birga sodir bo'lmasa ham. P.A. Florenskiy tushlar haqiqiy dunyodan ko'rinmas dunyoga o'tadi deb ta'kidlagan. Tushlarni matn deb qabul qilishimiz ularni struktura va mazmun nuqtayi nazaridan tahlil qilishimizdan kelib chiqadi. Chunki tushlar har xil voqea-hodisalarni ko'rsatadi va ular, albatta, mantiqan bog'langan bo'ladi.

“Matn” termini, shuningdek, semiotik ma'noda ham ishlatiladi. Matn sifatida, masalan, tasviriy san'at asarlari, musiqiy asarlar, eshitmaydigan insonlar uchun yaratilgan kino, marosimiy harakatlar kabi noverbal kelib chiqishga ega belgilar ko'riladi. Boshqacha qilib aytganda, madaniyat, umuman olganda, Yu.M. Lotman asarlarida aytib o'tilganidek, uning ramziy ifodasidagi matnni tashkil etadi. Madaniyatni belgi sifatiga ega deb qabul qilishimiz madaniyatning barcha hodisalarini matn sifatida tushunishga olib keladi. J. Derrida tomonidan ilgari surilgan “cheksiz matn” nazariyasining tarafdori shunday deydi: “Men uchun matn chegarasizdir. Bu mutlaq to'liqlikdir. Bu shuni anglatadiki, matn shunchaki nutq harakati emas. Masalan, bu stol menga matndir va bu stolni qanday qabul qilishim – lingvistikada qabul bo'lishiga qadar – allaqachon uni men matn deb hisoblayman”. Madaniyat va dunyoda mavjud bo'lgan barcha narsalar matn ekanligi sababli, subyekt shubhasiz matn ichida mavjud bo'ladi. Natijada uning ongida ham ma'lum bir matnlar yig'indisi mavjud bo'ladi. Shunday qilib, matn deganda inson tomonidan yaratiladigan va qabul qilinadigan hamma narsani tushunish mumkin. Shundan kelib chiqadiki, matn nafaqat verbal shaklni anglatadi [8].

Xulosa qilib shuni aytish mumkinki, matn deb dunyoda belgi ta'rifi ostiga tushadigan barcha narsalarni belgilash mumkin: bular madaniyat matni bo'lsin, ong matni bo'lsin yoki tush matni bo'lsin, hammasi matn deb qabul qilinadi. Keltirib o'tilgan ma'lumotlardan ko'rinib turibdiki, “matn” atamasi shu qadar keng qo'llanilishi mumkin va buni asoslab berish uchun yetarlicha dalillar mavjud.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Asadov T. H. Matn tilshunosligi: o'quv qo'llanma. – Buxoro: Sadridin Salim Buxoriy Durdona, 2023. – 224 b.

2. Dressler W. Current Trends in Text-Linguistics. – Berlin; New York: Walter de Gruyter, 1978. – 308 p.
3. Enkvist N. E. Text, Cohesion, and Coherence // Cohesion and Semantics. – Publications of the Research Institute of the Abo Akademi Foundation, 1979. – P. 57.
4. Hartmann P. Text als linguistisches Object // Beiträge zur Textlinguistik. – München, 1971.
5. O‘zbek tilining izohli lug‘ati. 2-jild. – Toshkent: O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi Davlat ilmiy nashriyoti, 2006. – B. 557.
6. Todorov T. The Place of Style in the Structure of the Text // Literary Style: A Symposium. – London; New York, 1971. – P. 32.
7. Yo‘ldoshev M. Badiiy matnning lingvopoetik tadqiqi: filol. fan. d-ri ... diss. – Toshkent, 2009
8. Арнольд И. В. Семантика. Стилистика. Интертекстуальность. – СПб., 1999. – С. 149.